Aflivningen af spøgelserne i professionerne

Af Ejvind Hansen, adjunkt ved Institut for Filosofi og Idéhistorie, Århus Universitet

Vi har de senere år fra politisk hold set et stigende krav om, at ydelserne indenfor det offentlige skal kunne dokumenteres, evalueres og ydes efter den ansvarlige borgers selvstændigt formulerede ønsker. Det kan der være mange gode grunde til. Jeg vil imidlertid argumentere for, at kravet om dokumentation, evaluering og ansvarliggørelse af den enkelte borger også bærer på en række problematiske side-effekter. Kravene indebærer nemlig et øget pres for at *eksplicitere*, hvad den enkelte ydelse går ud på. En sådan eksplicitering fører til et øget fokus på visse aspekter af professionerne. Men vi risikerer at miste blikket for noget helt særligt ved mange af professionerne – nemlig dette, at de ikke primært er teoretisk ekspliciterbare, men i meget høj grad bygger på en praktisk dømmekraft, som principielt set ikke lader sig eksplicitere.

Derfor oplever mange professionelle i det offentlige i disse år et tab af anerkendelse, som har givet sig til udtryk i de seneste års forholdsvist forkrampede forhandlinger omkring overenskomster og bevillinger til de enkelte områder. Problemet er, at hvis man fokuserer for snævert på det ekspliciterbare, så mister man bl.a. blikket for den "kunnen", der ligger i at gøre tingene på en helt særlig og nærværende måde – at gøre tingene med omsorg. Vi kan ikke rigtig sætte præcise ord på, hvorhenne omsorgen ydes, og hvor meget der findes af den. Men vi "fornemmer" dens tilstedeværelse (eller mangel på samme). Omsorgen er på en måde *mystisk*. Den er noget, vi ikke rigtig kan artikulere os ud af – men dermed ikke være sagt, at den ikke er vigtig. Den er et tavst, anklagende blik, der udfordrer den praksis, der er blevet mekaniseret af eksternt definerede regler. Den er et spøgelse – og som sådan, er den meget vigtig.

Denne artikel bygger i vid udstrækning på refleksioner og diskussioner, der har fundet sted i studiekredsen "Magtudøvelse i professionerne" under VIA-UC's udviklingsdivision i efteråret 2008 – foråret 2009. Tak til alle deltagerne for inspirerende diskussioner. En særlig tak til Ellen Bye Jensen for inspiration, referencer og input konkret i forbindelse med skrivningen af denne artikel.

For at forstå rimeligheden i denne påstand er det imidlertid vigtigt at diskutere en distinktion mellem det teoretiske og dømmekraften:

Den eksplicitte teori og den tavse dømmekraft

I vores gennemstrukturerede samfund er det nærmest uomgængeligt, at hvis man vil engagere sig i en profession, går man gennem en uddannelse. Alt efter hvilken profession vi taler om, vil der i løbet af uddannelsen være et mix af teoretisk og praktisk introduktion til feltet. Den teoretiske del går i sin essens ud på at give de studerende viden, som anses for at være relevant for feltet[1]. Den praktiske del går i sin essens ud på at lære de studerende at *bruge* den tilegnede viden. Vi kan skelne mellem en videns- og en dømmekraftskomponent.

I realiteten er skellet naturligvis ofte ikke absolut. En dygtig underviser vil vedvarende sørge for at hjælpe de studerende til at se, hvornår den diskuterede viden er relevant, og den dygtige praktikvejleder vil naturligvis også jævnligt være nødt til at give de studerende decideret ny viden. Men som analytisk værktøj burde sondringen være klar nok: Den teoretiske viden er kendetegnet ved at være artikuleret i generelle termer (f.eks. "En bruger, der beder om hjælp, skal behandles respektfuldt"). Men som professionelle i marken gælder, at disse generelle termer skal omsættes til en konkret situation ("Hvem er brugeren her?", "Bedes der om hjælp?", "Hvad vil det sige at handle med respekt her?" osv.), og det er her, den praktiske dømmekraft kommer på banen.

1 Det skal nok allerede her understreges, at "teori" her bruges meget bredt. Den teoretiske viden kan således både omhandle viden om det fysiske, det sociale, det moralske, det kulturelle, osv.

Denne dialektik viser en vigtig side af det at være professionel: På den ene side har man en særlig viden. På den anden side opøver man en dømmekraft – en række praktiske færdigheder og automatikker, som hjælper den professionelle til at bruge den rigtige viden rigtigt.

Når vi tænker over det, så er mange af os givetvis vel opmærksomme på denne dialektik. Men spørgsmålet er, hvad vi rent faktisk fremhæver, når vi bliver spurgt om, hvad det særlige ved vores profession egentlig er? Her vil jeg hævde, at vi som oftest fremhæver den teoretiske viden. Og det er ikke tilfældigt. Den teoretiske viden er netop kendetegnet ved at være sprogligt artikuleret. Derfor falder den naturligvis også mest ligefor, når vi skal artikulere vores særlige kendetegn. Vi er således også fra vores introduktion til feltet flasket op med sprogligt formidlet undervisning, og derfor er det naturligt for os at fokusere på denne side, når vi på et senere tidspunkt skal videreformidle vores faglighed.

Men fokusset på den teoretiske viden er ikke blot et produkt af vores uddannelsesmæssige indsocialisering. Man kan på en måde sige, at det ligger i sagens natur: Den praktiske dømmekraft er jo netop kendetegnet ved at afgøre, hvornår vores eksplicitte viden er relevant, og hvornår den ikke er det. Kan den færdighed, hvormed vores eksplicitte viden omsættes til praktisk handling, også selv være en eksplicit viden? I hvert fald tror jeg, de fleste af os nok vil være enige om, at den viden som vi bruger til at omsætte vores viden til praktisk handling *rent faktisk* ikke er eksplicit. Selvom vi måske nok nogle gange kan forklare, hvilke teoretiske ressourcer vi trækker på i en given handling (i det mindste hvis vi giver os god tid til at reflektere), så vil vi som regel have ganske svært ved at give en udtømmende forklaring på, præcis *hvorfor* vi i den konkrete situation fandt, at de pågældende teoretiske ressourcer var de mest relevante. For at foretage en sådan eksplicitering ville vi nemlig være nødt til at føre dømmekraften ind på sprogets domæne – dvs.,

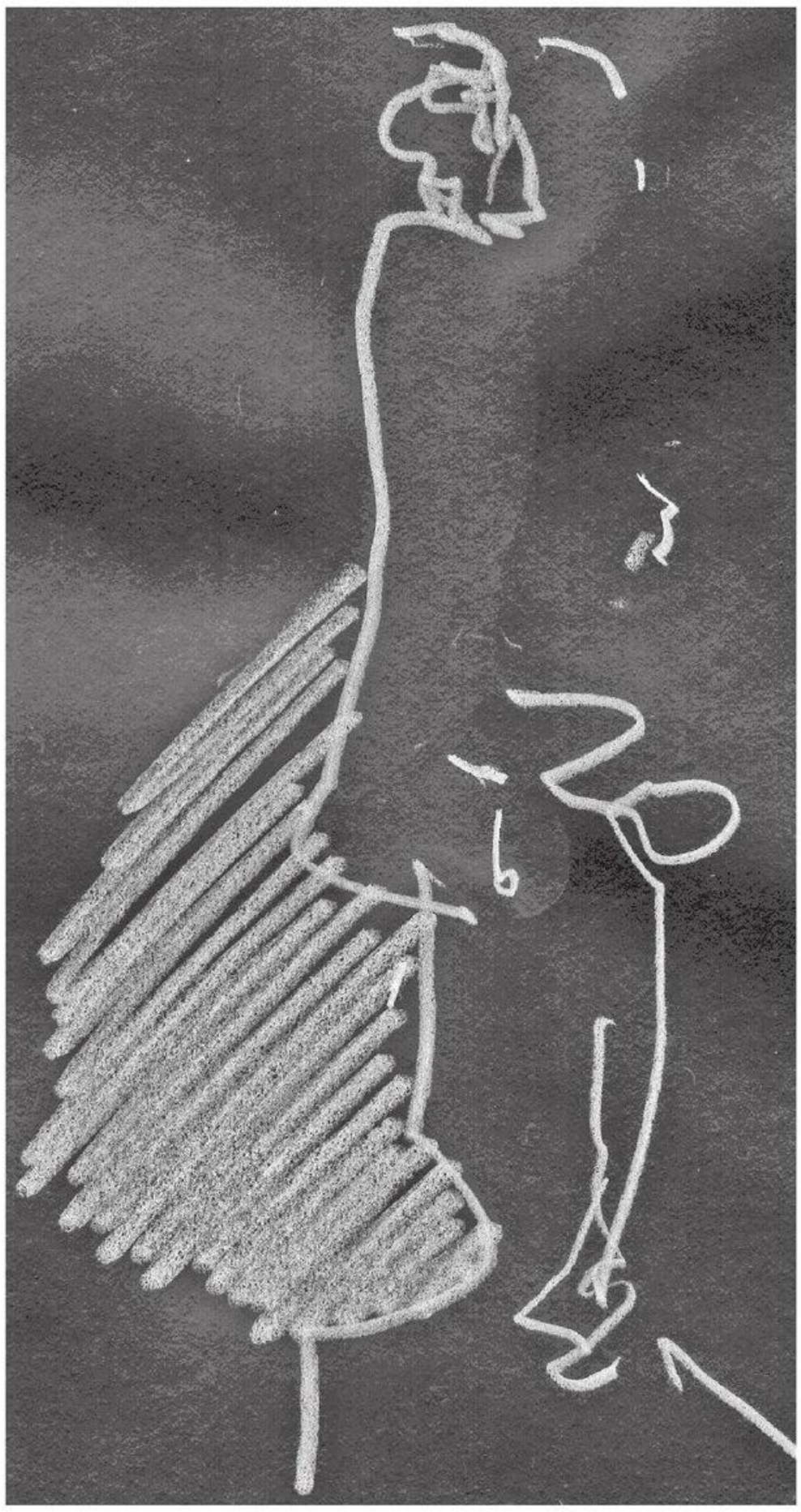

vi ville være nødt til at artikulere den i generelle vendinger. Og netop herved har vi fjernet os fra dømmekraftens domæne (der jo netop er kendetegnet ved at formidle *overgangen* fra det generelle til det konkrete) til vidensdomænet. Og man ville derfor straks kunne spørge, *hvorfor* det var relevant at applicere den pågældende regel i den konkrete situation.

Det giver derfor mening at sige, at hvor vores teoretiske viden kan være både eksplicit og implicit, så er dømmekraften *principielt* implicit. Den er *principielt* tavs. Og dermed vil vi også tendere til at overse den, når vi skal forholde os til det særlige i vores professionelle praksisfelt.

Spøgelserne i professionerne

Samtidig burde det også på nuværende tidspunkt være klart, at selvom dømmekraften er tavs, så er den ikke uvigtig. En teoretisk velfunderet professionel uden praktisk dømmekraft har store problemer i sin professionelle praksis. Det vil de fleste, der har oplevet overgangen fra indskolingsforløbene til den faktiske udøvelse af professionerne, have oplevet. Man bliver f.eks. som oftest først en rigtig god sygeplejerske, når man har været "ude i marken" noget tid og har fået opbygget et mere afbalanceret forhold mellem teori og dømmekraft, end hvad der er muligt indenfor skoleforløbets rammer.

Det kan her være nyttigt at tage en tankefigur fra Jacques Derridas filosofi ind til en perspetivering af pointen. Derrida introducerede i 1990'erne en tænkning, der fokuserede meget på spøgelserne i kulturerne[2]. Derridas spøgelser skal bruges til at pege på det forhold, at der i en vis forstand altid er en uartikuleret "rest" i forhold til vores tænkning-om og handlen-i verden. Vi orienterer os i verden ved at forholde os systematisk til den i den forstand, at vi fokuserer på visse aspekter. Men for at fremhæve visse aspekter er man nødt til at nedtone andre. På den ene side kan man sige, at spøgelset angiver *begrundelsen* for, at man valgte det pågældende fokus ("Hvorfor dette fokus?"). På den anden side angiver spøgelset også et *spørgsmål* ("Hvorfor dette fokus og ikke et andet i stedet?"). Derfor siger Derrida også, at spøgelset *kigger* på os. Spøgelset er altid en potentiel (og reel) udfordring til den horisont, som vi tænker og handler indenfor. Vi tror, vi kender verden, men denne forståelse udfordres af en konkret (mangfoldig) verden, der ikke uden videre lader sig koge ned på generelle formler – fordi der altid er *mere* ved verden, end der tages højde for i de generelle teorier (eftersom generaliteten jo netop er opnået ved at fokusere på bestemte sider af verden). Derfor er det altid relevant at spørge, om det nu også er de mest relevante aspekter af verden, som man fokuser på i sin tænkning og praksis. Fokusset er altid under udfordring af de aspekter ved verden, som ikke bliver taget i betragtning.

Spøgelserne er imidlertid ikke blot negativt kritiske. Vores daglige tænkning og praksis er i bund og grund et forsøg på at *besvare* spøgelsernes anklagende blik. Hvor spøgelserne udgør spørgsmål til os, udgør vores tænkning og handlen et forsøg på at give *svar*. Vi kan imidlertid kun besvare, hvis vi har et spørgsmål. Spøgelserne stiller os en opgave, som vi i vores praksis forsøger at indløse. Spøgelsernes anklagende blik er således i en vis forstand en nødvendig forudsætning for, at vi overhovedet bliver opmærksomme på, at der ligger en opgave foran os. Derfor er spøgelserne ikke kun et *spørgsmål*, men også en *begrundelse*.

Spøgelserne peger altså i en vis forstand ud af sproget – ud mod den konkrete verden. Ud mod den verden, som vi er rettet mod i vores forståelse og handlinger. Spøgelserne er spørgsmål, som altid udfordrer og nøder (begrunder) mennesket i dets bestræbelse på at komme overens med verden. Samtidig er det også klart, at netop fordi spøgelserne peger ud af sproget, kan de ikke selv være sproglige. I det øjeblik vi artikulerer

2 Mest direkte i J. Derrida (1993) Spectres de Marx. Paris: Galilée.

spøgelserne, holder de op med at være spøgelser (Derrida ville sige, at de bliver til *ånd*), og der vil opstå nye spøgelser, der udfordrer de nys artikulerede fokuseringer.

For nu at vende tilbage til distinktionen mellem vores teoretiske viden og den praktiske dømmekraft kan man sige, at den praktiske dømmekraft er et spøgelse i forhold til professionerne. Dømmekraften er på den ene side det vedvarende spørgsmål om, hvilken horisont den givne situation skal indskrives i (f.eks. "Har den pågældende bruger egentligt behov, eller forsøger brugeren blot på at udnytte systemet til egen vinding?"). Som professionel er man jo nødt til fortløbende at træffe beslutninger herom. Den professionelle er nødt til at kortslutte den reflekterende "på den ene side, og på den anden side", og så træffe en beslutning. En beslutning, der i egentlig forstand ikke kan udtømmende begrundes. Derfor står dømmekraften altid tilbage med et spørgende "måske". På den anden side er beslutningen imidlertid heller ikke *uden* begrundelse. Situationen *kræver* en beslutning – jeg er som professionel derfor nødt til at mediere mellem det teoretisk generelle og det situationelt konkrete. Man kan derfor sige, at dømmekraften udgør den spørgende begrundelse: "Situationen kræver af mig, at jeg handler, og *dette* er den bedste måde at handle på – måske". Dømmekraften både lukker ("kræver", begrunder) og åbner ("måske", spørgsmål)[3].

Den spøgende omsorg

Foreløbig har det hele jo (på bedste teoretiske vis?) været forholdsvis abstrakt og generelt. For at give lidt mere kød og blod på refleksionen kan det imidlertid være på sin plads at blive lidt mere konkret. Kunne man sige noget lidt mere generelt om, hvad der bør være drivkraften for dømmekraften? Kan vi skelne mellem gode og mindre hensigtsmæssige måder at udøve dømmekraft på?

Et første svar kunne her være, at vi kan måske nok skelne, men vi kan ikke eksplicitere distinktionen i håndfaste vendinger. Som vist ovenfor ville en eksplicitering forflytte dømmekraften fra sit rette element, hvis man artikulerede reglerne eksplicit.

Det betyder ikke, at vi er nødt til at sige, at "anything goes". Vi kan godt tænke os situationer, hvor vi vil sige, at den professionelle *ikke* har udvist god dømmekraft. Så hvis f.eks. en hjemmehjælper kommer ud til en gammel, der er faldet, har slået sig til blods, og ikke kan komme op igen, så vil de fleste af os nok være enige om, at det vil være dårlig dømmekraft, hvis hjemmehjælperen blot giver sig til at foretage den rengøring, som han/hun er blevet bestilt til.

Men hvis vi kan udpege situationer, hvor der helt åbenlyst er udøvet dårlig dømmekraft, så burde vi vel også være i stand til at sige, *hvorfor* der i den pågældende situation er udøvet dårlig dømmekraft. Det vil jeg også mene, vi kan; problemet er bare, at sproget for en sådan eksplicitering meget hurtigt bliver ganske vagt. Martin Heidegger udviklede således i 1927 en position, hvor han hævdede, at al menneskelig forståelse og handlen er indlejret i en *sørgen-for* struktur (tysk: *Sorge-struktur*)[4]. Denne sørgen-for struktur kan i forskellige situationer tage ganske forskellige former, men ved mellem-menneskelig handlen har den typisk karakter af at være en *omsorg*. Så når vi skal vurdere udøvelsen af praktisk dømmekraft i en handling med mellem-menneskelig signifikans, kan vi derfor meget passende overveje, hvorvidt der er blevet udøvet en passende grad af omsorg.

Omsorg spiller naturligvis en meget forskellig rolle i de forskellige professioner. Pædagogerne, SOS-hjælperne, -assistenterne og sygeplejerskerne har typisk omsorgen som en meget present parameter; omsorg spiller også en stor rolle for lærerne, socialrådgiverne og designeren. Umiddelbart vil man

3 Om dialektikken mellem "måske" og "beslutning" se også J. Derrida (1994) *Politiques de l'amitié – suivi de L'oreille de Heidegger*. Paris: Galilée, s. 52-57

4 M. Heidegger (1927) *Sein und Zeit.* Tübingen: Max Niemeyer Verlag

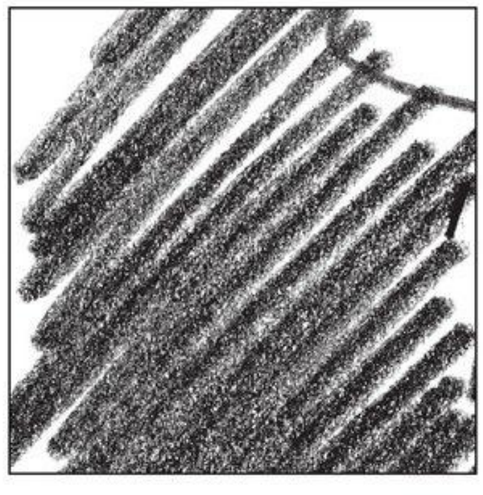

jo nok mene, at omsorgs-faktoren er lidt mindre påtrængende for ingeniørerne, landmålerne og bioanalytikerne. Selv her kan man dog sige, at man i sit arbejde med at *sørge-for* opgavens indløsning indgår i et samspil med andre (samarbejdspartnere, opgavestillere, over-/underordnede), som man i en vis forstand også drager omsorg for ved at *sørge-for* en god indløsning af den foreliggende opgave.

Jeg vil i det følgende bruge omsorgen som et eksempel på, hvad praktisk dømmekraft kan gå ud på – og hvad det kan få af følger, hvis vi fjerner dette aspekt fra den professionelle praksis. At konstatere, at omsorg er en vigtig faktor i mange professionelle sammenhænge bringer os imidlertid ikke umiddelbart så langt. For omsorgen er i en vis forstand tavs – forstået på den måde, at vi ikke kan sige noget generelt om, hvad der er den rette form for omsorg i forskellige situationer[5]. Den omsorg, der skal ydes, vil være forskellig i forskellige situationer. Og den samme handling i lignende situationer kan også meget vel i den ene situation være udført med omsorg, hvorimod den i den anden situation blot udføres mekanisk uden nogen form for menneskelig involvering, hvorved handlingen tværtimod kan ende med at blive en ydmygende udlevering af den omsorgsbehøvende person.

Omsorgens tavshed ses også i, at der ikke kan opstilles regler for, hvornår den skal ydes. Det særlige ved omsorgen er, at den ikke følger umiddelbart og logisk af situationen. Det er ikke således, at den omsorgstrængende nødvendigvis har *fortjent* den omsorgsfulde indsats. Den gamle pensionist, der ligger nødlidende på gulvet, kan sagtens have været en "besværlig" bruger, som har gjort hjemmehjælperens dagligdag besværlig. Kravet om omsorg udspringer i en vis forstand direkte af *behovet* for omsorg.

Spøgelsernes fordrivelse

Når det er svært at definere præcist, hvem man skal yde omsorg for, og hvad den rette omsorg består i, så er det også åbenlyst, at omsorgen fra et teoretisk perpektiv må fremstå som et vagt begreb. Dette har medført, at man har argumenteret for, at omsorgs-dimensionen ikke bør spille en alt for fremtrædende rolle i professionerne.

> "Begrebet omsorg er et generelt fænomen, som sygeplejersker ikke bør gøre til det centrale begreb i deres fag. Det er alt for upræcist og mangetydigt til, at det er hensigtsmæssigt at holde fast i som en fagspecifik term. Selve ordet siger intet som helst om, hvad sygeplejersker foretager sig som faggruppe".[6]

At omsorgsbegrebet er mangetydigt, og derfor ikke *siger* noget som helst om, hvad sygeplejersker foretager som faggruppe, er jeg ganske enig i. Men heraf følger ikke, at begrebet ikke bør være centralt. Tværtimod er det jo netop en *pointe*, at omsorgsbegrebet som begreb for den praktiske dømmekraft er *tavs*. Det er fordi, omsorgsbegrebet så at sige tjener som *begrundelse* og *udfordring* for professionen.

Desværre kan man sige, at ovenstående citat er ganske karakteristisk for de seneste års politiske tiltag i forhold til en række af de professioner, som har et særligt fokus på omsorg. Der har således pågået et stigende krav om *dokumentation* af de faktisk udførte ydelser. Vi har også set et paradigme, der går mod, at den omsorgsbehøvende bruger skal tillægges en større *ansvarlighed* i form af frit valg, der igen må funderes

5 Jeg læner mig i det følgende op af omsorgsanalyser, der kan findes i K.E. Løgstrup (1956) *Den etiske fordring*. København: Gyldendal; K. Martinsen (1981) "Omsorgens filosofi". *Sykepleien*, 8/81, pp. 4-10; K. Martinsen & K. Wærness (1979) *Pleie uten omsorg?: norsk sykepleie mellom pasient og profesjon*. Oslo: Pax Forlag; M. Szebehely (1996): "Om omsorg og omsorgsforskning", i R. Elisasson (red.): *Omsorgens skiftninger*, Lund, Studentlitteratur Lund; A. Diderichsen (1991) *Børns omsorgsbehov - set gennem børns egne udtryk. Omsorg for de 2-3 årige*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.

6 A. Lohmann-Olsen (2001) "Den forgyldte omsorg" i *Sygeplejersken*, vol. 30/2001.

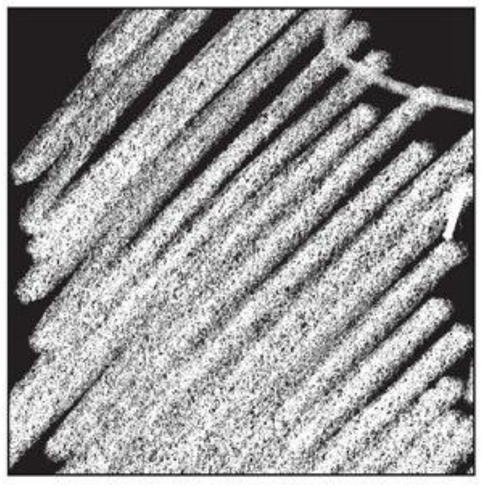

på en artikulering af, hvad der faktisk ydes ude ved de enkelte valgmuligheder (kontraktliggørelse)[7]. Endelig har der også været et pres for, at artikuleringen af de enkelte ydelser blev *formaliseret* og *standardiseret* for at muliggøre en *evaluering* af ydelserne hos de enkelte institutioner.

Isoleret set er der naturligvis intet i vejen med at søge dokumentation, ansvarliggørelse af brugerne og muligøre evaluering. Problemet er blot, at den artikulering, der må ligge til grund for disse bestræbelser, nødvendigvis vil overse omsorgs-komponenten. Det er naturligvis ikke uvæsentligt, om hjemmehjælperen har brugt 5 minutter eller 10 minutter på at rengøre lejligheden. Det er heller ikke uvæsentligt, at brugeren oplever sig selv som en autonom, besluttende agent. Og det er heller ikke uvæsentligt, om brugeren er tilfreds med den ydede hjælp. Problemet er bare, at disse input jo kun er signifikante, hvis vi kender den omsorgsmæssige "farvning" af disse ydelser: Var de 5 eller 10 minutters rengøring udført med omsorg for den tilstedeværende bruger og dennes tilknytning til det rengjorte? I hvor stor udstrækning blev den autonome beslutning egentlig foretaget på et indsigtsfuldt og reelt grundlag? I hvor høj grad bygger brugerens (u)tilfredshed på en leflen for kunden, der "altid har ret" eller på en kvalificeret og menneskeværdig *modstand* som måske ikke altid er umiddelbart populær, men nok på den lange bane den mest værdige relation? Osv.

Pointen er med andre ord, at den eksplicitering, som er nødvendig for at muliggøre dokumentationen, ansvarliggørelsen og evalueringen, nødvendigvis må overse omsorgen. Det er der ikke nødvendigvis noget nyt i. Det nye er snarere, at dokumentation, ansvarliggørelse og evaluering efterhånden indtager så stor en rolle, at de truer med at *definere* opgaven for de professionelle. Så hvor opgaven før måske var vagt formuleret i termer af at skulle "pleje", "hjælpe", "passe", "undervise" – opgaver der var åbenlyst vage (men af samme grund også svært evaluerbare) – er opgaven nu klarere defineret, eftersom der er opstillet klare og kvantificerbare mål for den enkelte medarbejder ("klassen skal ende ud med en god score i en PISA-test", "der skal rengøres X antal kvadratmetre", "der skal køres X antal patienter igennem sygehuset med en helbredelsesprocent på Y", osv.).

Problemet med denne vending er, at det kommer til at se ud som om, det er meget klart, hvornår man har opfyldt sin opgave. Det betyder også, at det kommer til at se ud som om, det er meget klart, hvornår man kan stilles til ansvar for en utilfredsstillende udførelse. Vi fratages med andre ord *tvivlen*; spøgelserne er dermed ikke længere blot tavse (men dog virkningsfulde), de er simpelthen aflivet. Betydningen af den personlige dømmekraft reduceres med andre ord, og jeg behøver som professionel ikke vedvarende at understille mig selv en kritisk selv-evaluering. Evalueringen er eksternaliseret – dvs. den er blevet påført mig udefra, og min egen selv-evaluering bliver fra politisk hold dømt ude. Dermed bliver den mellem-menneskelige relation mekaniseret: Hvis jeg som professionel tillader mig at lade mig lede af min personlige dømmekraft, og denne fører mig bort fra de officielt udstukne evaluerings-kriterier, vil jeg ultimativt risikere en kritik, der kan føre til afskedigelse.

For at vende tilbage til hjemmehjælperen, der kommer ud til en gammel, der er faldet, er det åbenlyst, at den rigtige handling er at hjælpe den gamle ud af sin nød. Horisonten fra et radikaliseret dokumentations- og evalueringsparadigme er imidlertid, at hjemmehjælperen, der kun er bestilt til at udføre X antal rengøringer, risikerer kritik og ultimativt afskedigelse for ikke at have nået i mål til den stillede opgave.

Jeg vil ikke påstå, at en sådan kritik og fyring er mulig i vores nuværende tilgang til opgaverne. Så radikalt er de nye

7 H. Højlund (2006) "Den frit vælgende ældre" i *Dansk Sociologi*,Vol 17,1, pp. 41-65.

paradigmer ikke indført. Men vi er hastigt på vej i den retning. Spøgelserne søges i den grad aflivet, så vi får *vished* for, hvilken service man som borger kan forvente. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke vi skulle begynde at indse, at det faktisk lige præcis ikke er hverken *muligt* eller *ønskeligt* at få en sådan vished. For opgaven er altid mere kompleks, end vi tror. Der er altid både en begrundelse og et spørgsmål, der udfordrer vores daglige praksis. Derfor er vi nødt til at lytte til den vedvarende (begrundede) tvivl og indse vores egen og systemets fejlbarlighed. Spøgelserne fortæller os, at vi ikke er guder (vi er nødt til at fokusere vores handlinger – vi kan ikke udtømmende artikulere spøgelserne), men at vores valg alligevel ikke er ligegyldige (selvom spøgelserne ikke kan artikuleres, har de alligevel en betydning). I det øjeblik vi bliver døve for den udfordring, der ligger heri, bliver vi slappe i vores praksis.

Er det det, vi ønsker? Svaret er nej. Dømmekraften må bringes tilbage i fokus – både i den daglige praksis, men også i den politiske dagsorden. Dette vil måske på sigt yderligere have den gevinst, at man kunne opnå en højere anerkendelse af det særlige ved de enkelte professioner. Det kan nemlig give mulighed for ikke blot at vurdere hver enkelt profession på deres teoretiske viden, men også på den meget rigt udviklede dømmekraft, som de nødvendigvis må bygge på.

Litteratur

K. Austgard (2004) *Omsorgsfilosofi i praksis: at tænke med Kari Martinsen i sygeplejen,*. København: Akademisk Forlag.

J. Derrida (1993) *Spectres de Marx.* Paris: Galilée

J. Derrida (1994) *Politiques de l'amitié – suivi de L'oreille de Heidegger*. Paris: Galilée

A. Diderichsen (1991) *Børns omsorgsbehov - set gennem børns egne udtryk. Omsorg for de 2-3 årige*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.

H.L Dreyfus & S.E. Dreyfus (1984) "Putting computers in their proper place: analysis versus intuition in the classroom" in *The computer in education: a critical perspective*, ed. D Sloan, Columbia NY, Teachers' College Press.

H.L. Dreyfus, H L & S.E. Dreyfus (1986) *Mind over Machine: the power of human intuition and expertise in the age of the computer*. Oxford, Basil Blackwell.

E. Hansen (2008) "Det digitale spøgelse" in *Digitale mellemværender*, eds. E. Hansen, D. Kreutzfeldt & I. Sylvestersen, Philosophia, Århus, pp. 108-131.

M. Heidegger (1927) *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag

A. Honneth (2003) "Unsichtbarkeit. Über die moralische Epistemologie von 'Annerkennung'" in *Unsichtbarkeit. Stationen einer Theorie der Intersubjektivität. Suhrkamp*, Frankfurt am Main, pp. 10-27.

H. Højlund (2006) "Den frit vælgende ældre" i *Dansk Sociologi*,Vol 17,1, pp. 41-65.

A. Lohmann-Olsen (2001) "Den forgyldte omsorg" i *Sygeplejersken*, vol. 30/2001

K.E. Løgstrup (1956) *Den etiske fordring*. København: Gyldendal

K. Martinsen (1981) "Omsorgens filosofi". *Sykepleien*, 8/81, pp. 4-10.

K. Martinsen & K. Eriksson (1996) *Fenomenologi og omsorg: tre dialoger*. Oslo: Tano Aschehoug.

K. Martinsen & K. Martinsen (1991) *Omsorg, sykepleie og medisin: historisk-filosofiske essays*. Oslo: Tano.

K. Martinsen & K. Wærness (1979) *Pleie uten omsorg?: norsk sykepleie mellom pasient og profesjon*. Oslo: Pax Forlag.

M. Szebehely (1996): "Om omsorg og omsorgsforskning", i R. Elisasson (red.): *Omsorgens skiftninger*, Lund, Studentlitteratur Lund.